

Projektowanie uniwersalne jako sposób na tworzenie warunków do edukacji włączającej w szkołach wyższych

Czesław Ślusarczyk

Od około dwudziestu lat podejmowane są rozmaite działania mające na celu wyrównanie szans edukacyjnych osób niepełnosprawnych. Sprzyja to realizacji idei edukacji włączającej, tzn. kształceniu osób niepełnosprawnych w szkołach ogólnodostępnych. W artykule omówiono najważniejsze czynniki determinujące urzeczywistnienie tej idei w szkołach wyższych w Polsce oraz pokazano przydatność koncepcji projektowania uniwersalnego w tym zakresie. Autor uzasadnia celowość zastosowania projektowania uniwersalnego oraz proponuje konkretne działania, które warto podjąć, chcąc zapewnić odpowiednie warunki edukacji wszystkim studentom, w szczególności studentom z niepełnosprawnością.

O historii i współczesności kształcenia osób niepełnosprawnych

Historia edukacji osób niepełnosprawnych (mowa tu o zorganizowanych formach kształcenia) jest stosunkowo krótka. Jej początki sięgają wieku XVIII. Wtedy to ks. Charles-Michel de L'Épée założył w Paryżu szkołę dla głuchych (1770 r.), a Valentin Haüy – instytut dla dzieci niewidomych (1784 rok). W następnych dziesięcioleciach powstawały podobne placówki w kolejnych krajach (Niemcy, Anglia, Rosja). Tak więc zaczęło się tworzyć, a następnie rozwijać szkolnictwo specjalne, ukierunkowane na kształcenie dzieci z różnymi niepełnosprawnościami. Z upływem lat przybierało ono coraz bardziej zróżnicowane formy i obejmowało coraz większy krąg osób niepełnosprawnych (dzieci, młodzież, dorosłych). W wielu krajach doprowadziło to w XX wieku do wytworzenia się rozbudowanych systemów edukacji specjalnej. Skupiały one rozmaite placówki oświatowe, w których proces nauczania dostosowany był do określonych rodzajów niepełnosprawności uczniów. Opracowane zostały specjalne metody edukacji takich osób, wykształcono nauczycieli o odpowiednich kwalifikacjach, rozwinęły się też różne działy pedagogiki specjalnej, zajmujące się uczniami z określonymi rodzajami dysfunkcji.

Ukształtowanie się opisanego modelu nauczania specjalnego wynikało z przyjętego założenia, że rodzaj niepełnosprawności determinuje w znacznym stopniu psychologiczne funkcje człowieka. Osoby nie-

pełnosprawne były postrzegane wyłącznie poprzez ich dysfunkcje. Można zatem powiedzieć, że realizowany był segregacyjny model edukacji osób niepełnosprawnych. Uczniowie niepełnosprawni, przebywając przez wiele lat w izolowanych środowiskach szkolnych, nabierali złych nawyków i lęków.

Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że opisany model kształcenia niepełnosprawnych, oparty na osiągnięciach pedagogiki specjalnej, przyniósł ludziom z różnymi dysfunkcjami również wiele korzyści. Mimo rozmaitych mankamentów należy ocenić go pozytywnie, wydaje się bowiem, iż w ówczesnie istniejących warunkach cywilizacyjnych oraz technologicznych był to jedyny możliwy sposób edukacji osób niepełnosprawnych.

Segregacyjny model nauczania niepełnosprawnych wykorzystywano – i w znacznym zakresie wykorzystuje się nadal – przede wszystkim w szkolnictwie podstawowym i zawodowym. W pewnym, choć mniejszym zakresie funkcjonuje on również w szkolnictwie średnim. Nigdy natomiast nie pojawił się w szkolnictwie wyższym, nie powstały bowiem specjalne szkoły wyższe zajmujące się kształceniem osób niepełnosprawnych. Nieliczne spośród nich, które chciały zdobyć wyższe wykształcenie, podejmowały studia w ogólnodostępnych szkołach wyższych. Można więc powiedzieć, że w ten sposób następowała praktyczna realizacja zrodzonej w późniejszych latach idei edukacji włączającej. Działo się to oczywiście bez świadomości tego faktu, a zakres zjawiska był bardzo ograniczony, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym.

Rozwój społeczno-ekonomiczny, postęp technologiczny oraz wyniki prowadzonych badań sprawiły, iż pod koniec XX wieku pojawiła się idea kształcenia osób niepełnosprawnych wspólnie z pełnosprawnymi. Wzrosła świadomość społeczna w zakresie problematyki osób z niepełnosprawnością, a zwłaszcza ich potrzeb edukacyjnych. Przedmiotem badań i analiz coraz częściej stawały się aspekty psychologiczne edukacji takich osób. Podjęto wiele działań mających na celu likwidację barier w ich dostępie do edukacji. Chodzi tu zarówno o bariery architektoniczne, jak i formalno-prawne. W tym czasie nastąpił też niebywały rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych. Spowo-

dował on pojawienie się wielu pomocy technicznych, umożliwiających osobom niepełnosprawnym dostęp do informacji i wiedzy. Dzięki temu dużo łatwiejsze stało się wspólne kształcenie osób niepełnosprawnych z pełnosprawnymi. Początkowo przybrało ono formę kształcenia integracyjnego, a od pewnego czasu propagowane jest w postaci edukacji włączającej. Agnieszka Żarnecka pisze o tym w następujący sposób: *Wyniki wieloletnich już badań zaprzeczają przedstawionej idei odrębności edukacji ze względu na rodzaj dysfunkcji. Okazało się bowiem, że istnieje o wiele więcej cech wspólnych niż swoistych osobowości i działania zarówno w obrębie grupy osób niepełnosprawnych, jak i w obrębie relacji pełno- i niepełnosprawnych*¹.

Istota edukacji włączającej polega na umożliwieniu osobom niepełnosprawnym kształcenia się w szkołach ogólnodostępnych przy zapewnieniu im możliwie najlepszych warunków nauczania. Nie chodzi zatem jedynie o formalną możliwość uczęszczania do szkół ogólnodostępnych, ale przede wszystkim o aktywne działania mające na celu wyrównywanie szans edukacyjnych osób z różnymi niepełnosprawnościami. Edukacja włączająca zakłada unikanie stosowania „taryfy ulgowej” wobec uczniów niepełnosprawnych i kładzie nacisk na usuwanie barier oraz tworzenie jak najlepszych warunków nauczania dla wszystkich, zwłaszcza dla uczniów o szczególnych potrzebach edukacyjnych.

Czynniki determinujące realizację edukacji włączającej w szkołach wyższych

Doświadczenia praktyczne oraz wyniki badań dotyczących edukacji włączającej pokazują, że szkolnictwo wyższe jest szczególnie predestynowane do wdrożenia idei kształcenia włączającego. Wynika to m.in. z faktu, że nie istnieją wyższe szkoły specjalne, zajmujące się nauczaniem osób niepełnosprawnych. Zatem jeśli osoby te chcą uzyskać dyplom szkoły wyższej, mogą to osiągnąć, jedynie podejmując studia na uczelniach ogólnodostępnych.

Jeszcze 20 lat temu problemy studentów niepełnosprawnych były w zasadzie wyłącznie ich sprawą. Ani władze oświatowe, ani uczelnie wyższe nie poświęcały wiele uwagi warunkom studiowania osób niepełnosprawnych. Kilkanaście lat temu sytuacja zaczęła się zmieniać. Niezwykły rozwój technologii informacyjnych oraz przemiany cywilizacyjne i polityczne spowodowały różnicowanie się populacji studentów pod względem kulturowym, społecznym i językowym. Różnice dotyczą również stanu zdrowia oraz cech osobowościowych. Wśród studentów coraz częściej można spotkać osoby z różnych krajów oraz

osoby niepełnosprawne. Napotykać one rozmaite trudności i bariery zarówno w otaczającym ich środowisku, jak i podczas edukacji. Konieczne staje się więc likwidowanie owych utrudnień oraz uwzględnienie w procesie nauczania potrzeb studentów o bardzo zróżnicowanych cechach.

Rozpowszechnieniu idei edukacji włączającej sprzyjają działania na rzecz osób z niepełnosprawnością. Chodzi tu zarówno o zorganizowane formy działalności społecznej (np. różnorodne ruchy antydyskryminacyjne), jak i o wprowadzane uregulowania prawne, mające na celu poprawę sytuacji niepełnosprawnych. Istotną rolę w tym zakresie może odegrać Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 13 grudnia 2006 roku i ratyfikowana przez Polskę w roku 2012. Artykuł 24 ust. 5 tej Konwencji głosi: *Państwa Strony zapewnią, że osoby niepełnosprawne będą miały dostęp do powszechnego szkolnictwa wyższego, szkolenia zawodowego, kształcenia dorosłych i możliwości uczenia się przez całe życie, bez dyskryminacji i na zasadzie równości z innymi osobami. W tym celu Państwa Strony zagwarantują, że zapewnione będą racjonalne usprawnienia dla osób niepełnosprawnych*².

W odniesieniu do szkolnictwa wyższego szczególnie duże znaczenie w kwestii wdrażania idei edukacji włączającej ma ustawa Prawo o szkolnictwie wyższym, która została znowelizowana w 2011 roku. Nakłada ona na uczelnie wyższe obowiązek tworzenia warunków do studiowania i prowadzenia badań naukowych przez osoby niepełnosprawne. Art. 13 tej ustawy stanowi m.in.: *Podstawowymi zadaniami uczelni, z zastrzeżeniem ust. 2 i 3, są: [...] 9) stwarzanie osobom niepełnosprawnym warunków do pełnego udziału w procesie kształcenia i w badaniach naukowych*³.

Do czynników determinujących wdrożenie idei nauczania włączającego należy również zaliczyć wszelkie działania podejmowane przez poszczególne uczelnie w celu wyrównania szans edukacyjnych osób niepełnosprawnych. Można tu wymienić m.in. likwidowanie barier architektonicznych, tworzenie biur lub powoływanie pełnomocników ds. osób niepełnosprawnych, pomoc materialną (stypendia specjalne) i wiele innych form wsparcia.

Projektowanie uniwersalne w edukacji

Mimo realizacji wyżej wymienionych działań, w Polsce sytuacja studentów o specjalnych potrzebach edukacyjnych nie jest jeszcze zadowalająca. Warto zatem zastanowić się, co i jak zmienić w procesie nauczania w szkołach wyższych, aby wszyscy studenci, w tym także ci z niepełnosprawnością, mieli zapewnione

¹ A. Żarnecka, *Psychologiczne aspekty edukacji niepełnosprawnych: dzieci oraz młodzieży*, http://www.abcd.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=26:psychospoleczne-aspekty-edukacji-niepelnosprawnych-dzieci-oraz-młodziezy-&catid=14:edukacja-wlaczajaca&Itemid=28, [26.03.2013].

² Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, Dz.U. z 2012 r. poz. 1169.

³ Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym, <http://www.nauka.gov.pl/szkolnictwo-wyzsze/reforma-szkolnictwa-wyzszego/tekst-ujednociony-prawo-o-szkolnictwie-wyzszym/>, [20.03.2013].

odpowiednie warunki kształcenia. Biorąc pod uwagę doświadczenia uczelni w niektórych krajach wysoko rozwiniętych (USA, Kanada, Wielka Brytania), warto w tym celu wykorzystać zasady projektowania uniwersalnego.

Idea projektowania uniwersalnego narodziła się w latach 70. XX wieku, w środowisku amerykańskich architektów, którzy uznali, że budynki powinny być projektowane w taki sposób, by były dostępne dla wszystkich potencjalnych użytkowników – także dla osób starszych i niepełnosprawnych.

Jako pierwszy pojęcie projektowania uniwersalnego zdefiniował architekt Ronald Mace. Jego definicja brzmi następująco: *Projektowanie uniwersalne to projektowanie produktów i otoczenia tak, by były użyteczne dla wszystkich ludzi, w możliwie największym zakresie, bez potrzeby stosowania adaptacji lub specjalnego projektowania*⁴.

Ideę projektowania uniwersalnego zaczęto wkrótce wykorzystywać w dziedzinie wzornictwa przemysłowego. Na przykład projektując naczynia kuchenne, uwzględniano wyposażenie ich w duże, nienagrzewające się uchwyty (z takich naczyń łatwiej i bezpieczniej mogą korzystać wszyscy użytkownicy, a zwłaszcza osoby starsze i niepełnosprawne). Należy podkreślić, iż projektowanie uniwersalne nie jest zbiorem ściśle określonych norm i standardów, lecz pewną koncepcją, w której przyjmuje się, że celem jest jak największa użyteczność i elastyczność uzyskanych efektów. Trzeba dodać, iż projektowanie uniwersalne ogranicza potrzebę stosowania indywidualnych ułatwień, ale umożliwia ich wprowadzenie, jeżeli jest to niezbędne.

Istotę koncepcji projektowania uniwersalnego opisuje siedem zasad⁵:

1. Identyczne zastosowanie – zakłada się, że efekty projektu będą wykorzystywane przez osoby mające bardzo zróżnicowane możliwości użytkowania.
2. Elastyczność użycia – w projekcie należy uwzględnić w jak największym stopniu preferencje różnych grup użytkowników, m.in. możliwość wyboru metody użycia oraz zróżnicowanie tempa działania poszczególnych użytkowników.
3. Prosta i intuicyjna obsługa – korzystanie z produktu nie powinno nastęrczać dużych trudności, tzn. zasady użytkowania produktu powinny być zrozumiałe niezależnie od doświadczenia i zakresu umiejętności użytkownika.
4. Dostępność i czytelność informacji – zapewnienie skutecznego przepływu informacji do użytkownika niezależnie od jego możliwości percepcyjnych, np. zastosowanie różnych metod w celu prezentacji istotnych informacji (metody wizualne, werbalne, dotykowe).

5. Tolerancja dla błędów – minimalizowanie skutków przypadkowych oraz nieprawidłowych działań (np. ostrzeżenia przed błędami, zabezpieczenia w razie awarii).
6. Niski poziom wysiłku fizycznego – ograniczenie wysiłku fizycznego potrzebnego do korzystania z efektów projektu, np. ograniczenie liczby czynności powtarzalnych.
7. Odpowiednie wymiary i przestrzeń – zakłada się, iż projektowany produkt będzie miał odpowiednie rozmiary oraz że zagwarantowana będzie przestrzeń potrzebna, aby moc zbliżyć się do niego i obsłużyć go, niezależnie od postury i mobilności użytkownika.

Widząc przydatność projektowania uniwersalnego w sferze materialnej, jego zasady zaczęto wykorzystywać w procesie nauczania w amerykańskich, kanadyjskich i brytyjskich szkołach wyższych. Oczekiwano, że implementacja zasad projektowania uniwersalnego przyniesie korzyści wszystkim studentom, tworząc im lepsze warunki edukacji, oraz pozwoli ograniczyć wprowadzanie specjalnych ułatwień dla studentów niepełnosprawnych.

Frank Bowe dostosował definicję projektowania uniwersalnego do warunków istniejących w sferze edukacji, określając projektowanie uniwersalne w nauczaniu jako: *Przygotowanie programów, materiałów i otoczenia w taki sposób, aby mogły być odpowiednio i z łatwością używane przez szerokie spektrum ludzi*⁶. W świetle tej definicji rozumiałe jest, iż koncepcja projektowania uniwersalnego w nauczaniu zakłada, że umożliwienie dostępu do edukacji jest obowiązkiem twórców i realizatorów procesu nauczania, a w szczególności osób prowadzących zajęcia. To oni, projektując zajęcia, powinni dołożyć starań, aby były w możliwie największym stopniu użyteczne dla wszystkich studentów. Koncepcję projektowania uniwersalnego można wykorzystać przy opracowaniu metod nauczania, przygotowaniu materiałów dydaktycznych oraz podczas definiowania sposobów oceniania.

Uwagi i sugestie

Mając na uwadze powyższe informacje, należy stwierdzić, że celowe wydaje się wykorzystanie zasad projektowania uniwersalnego w procesie nauczania na polskich uczelniach wyższych, gdzie coraz bardziej widoczne staje się zróżnicowanie populacji studentów. Można się spodziewać, iż stosowanie zasad projektowania uniwersalnego ułatwi tworzenie warunków do nauczania włączającego. Wymaga to jednak:

- uświadomienia sobie konieczności modyfikowania procesu nauczania w związku ze zwiększającym się zróżnicowaniem populacji studentów (w przeciwnym razie będzie wzrastać liczba studentów mających trudności edukacyjne),

⁴ Cyt. za: P. Wdówik (red.), *Uniwersalne projektowanie zajęć dydaktycznych*, Biuro Osób Niepełnosprawnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 8.

⁵ *The Principles of universal design*, http://www.ncsu.edu/ncsu/design/cud/about_ud/udprinciples.htm, [16.08.2012].

⁶ Cyt. za: P. Wdówik (red.), dz.cyt., s. 16.

- akceptacji idei projektowania uniwersalnego jako metody tworzenia warunków do kształcenia studentów o bardzo różnych potrzebach edukacyjnych,
- zgromadzenia choćby podstawowej wiedzy z zakresu projektowania uniwersalnego,
- korzystania z pomocy konsultantów mających wiedzę w zakresie kształcenia osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych (np. pełnomocnicy lub pracownicy biur ds. osób niepełnosprawnych),
- zgromadzenia wiedzy dotyczącej dostępności stron internetowych oraz elektronicznych materiałów edukacyjnych (zob. *Web Content Accessibility Guidelines 2.0*)⁷,
- w przypadku e-edukacji – korzystania z platformy e-learningowej spełniającej warunki dostępności dla osób niepełnosprawnych,
- zapewnienia dostępności materiałów i środków dydaktycznych dla studentów o specjalnych potrzebach edukacyjnych,
- korzystania z takich środków komunikacji elektronicznej, które są dostępne dla wszystkich osób uczestniczących w zajęciach,
- usunięcia barier architektonicznych w miejscach prowadzenia zajęć.

Podane wskazówki nie obejmują całego bogactwa działań i zachowań mających na celu tworzenie warunków do realizacji edukacji włączającej w szkołach wyższych. Stanowią one jedynie zestaw najbardziej ogólnych sugestii w tym zakresie. Oprócz nich można sformułować wiele sugestii szczegółowych, do których warto się zastosować, przygotowując zajęcia z uwzględnieniem projektowania uniwersalnego. Przede wszystkim trzeba pamiętać, że uczestnikami procesu nauczania mogą być osoby o różnych niepełnosprawnościach, mające określone potrzeby edukacyjne. W związku z tym niezbędne jest stosowanie takich metod i takich materiałów edukacyjnych, by potrzeby te mogły być zaspokojone. Przykładowo w przypadku osób z dysfunkcją słuchu trzeba dążyć do tego, by język materiałów edukacyjnych był prosty i zrozumiały. Zdania powinny być krótkie i przejrzyste. Należy też pamiętać o tym, żeby pliki dźwiękowe oraz rozmaite informacje akustyczne miały alternatywną wersję tekstową, a w pewnych sytuacjach warto również rozważyć wykorzystanie języka migowego jako formy przekazu informacji. Trzeba bowiem wiedzieć, że dla osób niesłyszących od urodzenia pierwszym, można rzecz ojczystym językiem jest język migowy, a drugim – w pewnym sensie obcym – język polski czy inne języki narodowe.

Aby zaprojektować zajęcia, które będą dostępne dla osób niewidomych i słabowidzących, trzeba zdawać sobie sprawę z tego, że niektóre rodzaje technologii informacyjnych są zupełnie nieprzydatne w edukacji

takich osób, ponieważ uniemożliwiają lub utrudniają im dotarcie do informacji. Dla przykładu fakt, że animacje komputerowe są niedostępne dla osób niewidomych i słabowidzących, powoduje konieczność stosowania w procesie nauczania innych środków dydaktycznych, które są odpowiednie z punktu widzenia możliwości percepcyjnych takich osób, a przede wszystkim są dostępne dla narzędzi, jakimi się posługują. Chodzi m.in. o programy odczytujące informacje z ekranu komputera oraz o programy powiększające, które umożliwiają odczytywanie informacji ekranowych osobom słabowidzącym. W związku z tym należy pamiętać, aby na stronach internetowych wykorzystywanych w procesie nauczania:

- stosować audiodeskrypcję lub opis tekstowy w filmach i prezentacjach graficznych,
- nie stosować technologii Flash do tworzenia paneli nawigacyjnych,
- dołączać alternatywne opisy tekstowe do obiektów graficznych (zwłaszcza w przypadku łączy),
- stosować odpowiednie powiązania pomiędzy etykietami a polami formularza.

Podsumowanie

Istniejące obecnie środki techniczne oraz liczne doświadczenia praktyczne powinny skłaniać do realizacji idei edukacji włączającej w szkołach wyższych. Do wdrożenia tej idei warto wykorzystać koncepcję projektowania uniwersalnego. Wydaje się bowiem, iż zastosowanie podanych wyżej zasad i wskazówek może przynieść efekt w postaci zajęć, które będą w pełni dostępne i przydatne dla szerokich kręgów odbiorców, w tym także dla studentów o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

Zwiększenie nakładów pracy i czasu, które może wynikać z przygotowywania zajęć z zastosowaniem zasad projektowania uniwersalnego, zapoczątkuje z pewnością w trakcie realizacji tych zajęć. Wzrośnie jakość procesu nauczania, kształcenie będzie lepiej zorganizowane i dostępne dla szerokiego kręgu studentów. Wykładowcy zaoszczędzą czas potrzebny na poszukiwanie sposobów tworzenia możliwości nauki dla osób o specjalnych potrzebach edukacyjnych, a studenci z niepełnosprawnością nie będą musieli poświęcać go na zapewnienie sobie dostępu do informacji prezentowanych w ramach zajęć, jak ma to często miejsce wtedy, gdy w procesie nauczania nie uwzględniono ich możliwości percepcyjnych. Istotnymi korzyściami związanymi z implementacją projektowania uniwersalnego w nauczaniu są też szansa na uniknięcie izolowania studentów niepełnosprawnych oraz możliwość wyeliminowania nierównego ich traktowania, które czasem przybiera formę „taryfy ulgowej”.

Bibliografia i netografia dostępne są w wersji internetowej czasopisma.

⁷ *Web Content Accessibility Guidelines 2.0*, <http://www.w3.org/tr/2008/rec-wcag20-20081211/>, [15.01.2013].